

ДИТИНА РАННЬОГО ВІКУ: ПСИХОЛОГІЧНИЙ ПОРТРЕТ

Упродовж перших трьох років життя дитина проходить величезний шлях у своєму розвитку: оволодіває прямоходінням, діями з предметами, мовленням, набуває певної фізичної самостійності й намагається її обстоювати. Цей грандіозний шлях має свої закономірності й особливості, що потребують від дорослого дотримання певних правил поведінки у спільному прожитті цього часу з дитиною.

Розвивальну роботу в групах дітей раннього віку слід спрямовувати на загальний пізнавальний розвиток дитини, максимально всебічне ознайомлення дитини зі світом предметів, людей, стосунків, у ході якого і відбувається поступовий розвиток особистості дитини в цілому, а не організовувати за принципом спеціального розвитку окремих психічних процесів. Варто прагнути, щоб дитина була не просто спостерігачем, а активним учасником усіх побутових процесів. Реалізувати ці завдання та досягти найкращих результатів можна лише за умови врахування індивідуальних особливостей дитини під час взаємодії з нею. Кожна дитина має свою індивідуальну специфіку розвитку, яка проявляється в його змісті, темпі, якості. Варто пам'ятати, що індивідуальний розвиток відбувається у межах закономірностей вікового розвитку.

ОСОБЛИВОСТІ НЕРВОВО-ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ ДИТИНИ РАННЬОГО ВІКУ

Знання про особливості нервово-психічного розвитку малюка дадуть змогу дорослим зберегти його здоров'я і не перевантажувати його нервову систему.

Вища нервова діяльність дитини в період раннього віку характеризується неврівноваженістю основних нервових процесів: процеси збудження превалюють над гальмуванням. Маленькій дитині легше щось зробити, аніж утриматися від дії, вона не може очікувати. Не варто вимагати від малюка швидкого припинення дій, миттєвого реагування на певні заборони чи накази, оскільки він має слабку рухливість нервових процесів. Тому необхідно налаштовувати дитину на наступні режимні моменти, ураховуючи певне відстрочення у реакціях.

Можливості дитини обмежені віковими психофізіологічними

особливостями. Насамперед не можна забувати про те, що вона інтенсивно росте і розвивається, дозріває її мозок та нервова система: її працездатність обмежена, а функціональні особливості ще не склалися. Отже, що менша дитина, то більшою мірою рівень зрілості її центральної нервової системи обмежує її пізнавальні можливості. У ранньому віці в жодному разі не можна форсувати розвиток, перевантажувати мозок дитини. Тому, використовуючи інтенсивні програми роботи з дитиною раннього віку (а також дошкільного), необхідно мати на увазі не тільки те, чого вона здатна досягти, а й те, яких фізичних і нервово-психічних зусиль це потребуватиме від неї.

СОЦІАЛЬНА СИТУАЦІЯ РОЗВИТКУ ТА ПРОТИРІЧЧЯ

Загальні критерії вікового розвитку

- ✓ протиріччя
- ✓ соціальна ситуація розвитку
- ✓ провідна діяльність
- ✓ новоутворення віку
- ✓ криза вікового розвитку

Протиріччя віку є рушійними силами розвитку; їх розв'язання задовольняє потреби віку і є життєво важливим для повноцінного психічного розвитку малюка і успішного переходу на наступний віковий етап.

Кожен віковий період має свої межі та змістове наповнення в загальних критеріях вікового розвитку. Для того щоб бути корисним дитині в період її становлення, сприяти її особистісному зростанню, дорослий насамперед має знати характеристики вікового розвитку кожного окремо взятого періоду.

Соціальна ситуація розвитку дитини в ранньому віці характеризується спільною діяльністю малюка з дорослою людиною. Увагу дитини раннього віку привертає предмет, з яким діє дорослий. Вона прагне оволодіти ним, але спосіб і зразок дії з предметом належить дорослому. Така ситуація містить протиріччя, що полягає у відсутності засобів самостійного задоволення власних бажань. Це протиріччя можна розв'язати лише в спільній діяльності з дорослим, спрямованій на засвоєння суспільно вироблених способів дій з предметами (їсти ложкою, малювати олівцем тощо).

Протягом раннього віку система стосунків «дитина — дорослий» доповнюється системою «дитина — одноліток». Виникає особлива потреба в спілкуванні з однолітками.

Присутність однолітка активізує навіть немовля. Спочатку дитина ставить до ровесника як до цікавого об'єкта, що викликає в неї різноманітні орієнтувально-дослідницькі дії: чіпає за руки, ноги, волосся, торкається очей тощо. Поступово вона відкриває в одноліткові нові якості, починає ставитися до нього як до суб'єкта. Але спершу така взаємодія є епізодичною. З часом

особистісні якості однолітка стають більш привабливими і значущими для дитини. Відбувається перехід до власне комунікативного спілкування між дітьми. Такий перехід стає можливим лише завдяки впливу дорослого. Організуючи спільну практичну діяльність дітей, він має допомогти їм побачити в ровесникові схожу на себе істоту. Перехід до власне суб'єктивного ставлення до однолітка відбувається на третьому році життя. З'являються перші мовленнєві діалоги. Проте їхньою характерною особливістю є переважання ініціативних висловлювань над відповідями. У контактах з однолітками дитині значно важливіше висловитися самій. Дитяча спільність у цей час тільки починає формуватися. Більшу частину вільного часу діти проводять в іграх наодинці. Дитячі ігрові об'єднання (здебільшого двоє дітей), що виникають за їхньою ініціативою, є нестійкими. До того ж для таких ігор властивим є те, що, навіть попередньо домовившись про ролі («ти будеш донькою, а я — мамою»), кожен з малюків виконує обидві — діти граються не разом, а поруч.

Значення розвитку взаємин між дітьми полягає в тому, що одноліток для дитини виконує своєрідну роль дзеркала, тому спілкування є засобом самопізнання, формування адекватного уявлення про себе.

ПРОВІДНА ДІЯЛЬНІСТЬ У ПЕРІОД РАНЬОГО ВІКУ

Соціальна ситуація розвитку — це єдина і неповторна, специфічна для певного вікового періоду система стосунків дорослого з дитиною, яка створює оптимальні умови розвитку для малюка. Сутнісна характеристика вікового періоду введена Львом Виготським.

Провідна діяльність — тип діяльності, в якому розв'язуються протиріччя віку, в якому найліпше розгортається соціальна ситуація розвитку дитини, в якому формуються всі новоутворення віку та зароджується діяльність, яка в наступному віковому періоді посяде місце провідної

Провідною діяльністю в період раннього віку є предметна діяльність.

Можливість самостійно пересуватися, що значною мірою вдосконалюється протягом другого року, забезпечує дитині певну фізичну незалежність від дорослих і розширює межі її активності в процесі оволодіння простором та предметами.

До предметних дій дитина переходить від маніпуляцій з предметами. Маніпулятивна діяльність — це прояв рухової активності дитини, спрямованої на предмети здебільшого для забави. Предметні маніпуляції

характерні для дитини-немовляти і спостерігаються з моменту появи перших доторків до предмета. На відміну від предметних дій, маніпуляції з предметами здійснюються без урахування способів культурного застосування предметів, предметні ж дії вимагають використання предмета за його суспільним призначенням.

Поступово маніпулятивні дії стають предметними, і дитина використовує предмет за призначенням. Так, предметна діяльність стає провідною діяльністю дитини раннього віку.

Послідовність оволодіння предметною діяльністю

Оволодіння предметною діяльністю проходить у три етапи:

- ✓ спільні дії дорослого і малюка. На цьому етапі дорослий бере в свої руки руку дитини й виконує певну дію;
- ✓ частково розподілені дії, коли дорослий лише допомагає, скеровує рухи малюка;
- ✓ самостійні дії дитини, що спочатку виконуються за показом, а пізніше й за словесною інструкцією дорослого.

Функціями дорослого на цьому етапі також є контроль і оцінка виконуваної дитиною дії. Слід зауважити, що демонстрування дитині способу виконання певної дії має супроводжуватися словесним поясненням. Мовчазний показ потребує великої кількості повторень, а підкріплену словом дію дитина засвоює значно швидше.

Наприкінці третього року життя дія відокремлюється від предмета, з яким дитина вже знайома: пити можна не тільки з чашки, а й зі склянки, кухля, пляшечки тощо. Узагальнюється дія, що проявляється у використанні в мовленні дієслів: «пити», «їсти», «гуляти». Узагальнюються і предмети: ложкою можна їсти кисіль, суп, кашу, пити ліки тощо. Тепер у дитини з'являється здатність співвідносити свої дії з діями дорослих, сприймати їх як зразок.

Види предметних дій

Протягом раннього віку дитина оволодіває діями співвіднесення і знаряджевими діями.

Метою дій співвіднесення є приведення двох чи кількох предметів (або їхніх частин) у певні просторові відношення. Це, наприклад, складання матрьошок, башт з кілець, закривання коробок кришками тощо. Дитина з великим задоволенням грає в такі ігри. Проте самостійно скласти предмет з його частин дитина не може. На допомогу має прийти дорослий. Він повинен дати дитині зразок дії, навчити її порівнювати. Наприклад, кільця башточки чи половинки матрьошок співвідносити за величиною.

Знаряддеві дії — це дії, в яких один предмет (знаряддя) використовується для впливу на інші предмети: дістати м'ячик, який закотився під канапу, можна палицею, насипати пісок у відерце — лопаткою. Зрозуміло, що дитина ознайомлюється лише з деякими найелементарнішими знаряддями — лопатками, олівцями тощо. Але це має надзвичайно велике значення для її психічного розвитку. Засвоюючи використання елементарних знарядь, дитина водночас поступово починає засвоювати й загальний принцип, який полягає в

тому, що впливати на речі можна не лише руками, ногами, зубами, а й спеціально для цього створеними предметами.

Зародження ігрових дій

На основі предметних дій виникають і розвиваються ігрові дії. Відмінність між предметними та ігровими діями полягає в тому, що перші націлені на результат, а другі — на виконання. Ігрова дія виникає внаслідок перенесення дії з предмета на інший предмет — замітник (функцію годування ложкою дитина переносить на паличку). З ряду ігрових дій виникає ігрова діяльність. Тепер дитина не просто годує ляльку, а бере на себе роль мами, яка годує доньку. Розвиткові ігрової діяльності, що характеризується уявною ситуацією, роллю та ігровими діями, сприяє потреба дитини бути такою як дорослий. Однією з обов'язкових умов виникнення гри є турбота дорослих про розширення досвіду дитини різноманітними враженнями про дії навколишніх.

Рекомендації щодо формування предметних дій

Оскільки предмети, якими оволодіває дитина, є побутовими, це сприяє розвитку у неї навичок самообслуговування. Окрім того, не треба придумувати якихось спеціальних вправ чи занять щодо опанування предметами. Варто лиш прагнути, щоб дитина була не просто спостерігачем, а активним учасником доступних і зрозумілих побутових процесів.

Під час навчання дитини предметних дій надзвичайно важливо побачити можливість переходу від спільних дій до частково-розподілених, а від них — до самостійних дій дитини. Важливо вчасно помітити, що дитина вже може самостійно тримати в руці ложку. Тепер дорослий має лише скеровувати її дії — допомагати правильно тримати ложку. Коли ж дитина оволодіє і цим, дорослий повинен обмежитися словесними вказівками: «Набирай неповну ложку, щоб не розлити», «Стукати ложкою по тарілці не можна» тощо.

Необхідно частіше схвалювати, заохочувати і підтримувати малюка. А коли він щось робить неправильно, то треба говорити йому про це, не підкреслюючи негативних моментів. Наприклад, замість «Ти вдягнув сорочку неправильно — навиворіт» увагу дитини слід зафіксувати на правильних діях: «Ти швидко вдягнувся. Але треба зробити ось так» (і показати як). Схвалення створює емоційно сприятливе тло і є більш дієвим (успішним), аніж докір. Слід пам'ятати, що осуд є менш інформативним, ніж схвалення. Необхідно всіляко підтримувати активність дитини, коли вона, наслідуючи дії дорослого, намагається зробити щось самостійно, бо саме її власна активність є однією з основних умов повноцінного психічного розвитку. Спілкування дорослого з дитиною має надзвичайне значення для її психічного розвитку. Основу взаємодії дитини третього року життя з дорослим становить ділове спілкування,

спрямоване на оволодіння дитиною предметом. Адже спілкування з приводу предметів і дій з ними не може бути лише емоційним, насамперед воно має бути інформативним. А от емоційно позитивне ставлення дорослого до дитини створює те тло, на якому малюк може успішно оволодіти способами користування предметами. Отже, оволодіваючи предметним світом, дитина раннього віку навчається орієнтуватися в ньому, розуміти, що кожний предмет має своє призначення.

НОВОУТВОРЕННЯ ВІКУ

Новоутворення віку — певні утворення психіки дитини, що вперше з'являються наприкінці певного вікового періоду. Повноцінність та адекватність психічного розвитку дитини у відповідному віковому періоду позначається та строках появи (наприклад, запізнє) та яскравості прояву новоутворень. Це дає змогу використовувати їх як критерії оцінки психічного розвитку дитини та оцінити адекватність створеного дорослим розвивального середовища та його участі в житті дитини.

Предметна діяльність є тією основою, на якій визрівають всі якісні новоутворення раннього віку. Вони з'являються наприкінці третього року життя, їхня поява підсумовує весь хід психічного розвитку дитини впродовж всього вікового періоду та якісно оцінює зусилля дорослих щодо забезпечення цього процесу, їхню адекватність, повноту тощо.

Мовленнєве спілкування

Важливим новоутворенням раннього віку є мовленнєве спілкування. Мовлення в ранньому дитинстві розвивається у двох напрямках: удосконалюється розуміння мовлення дорослих (пасивне мовлення);

формується власне активне мовлення дитини. На третьому році словесні вказівки дорослих починають регулювати поведінку дитини в різних умовах, викликати або зупиняти її дію.

Якщо раніше слово підкріплювало дію з предметом, то тепер дитина розуміє словесні вказівки. Дитина може активно слухати невеликі казки, оповідання, віршики, зміст яких виходить за межі наявної ситуації спілкування завдяки розвитку уяви. Удосконалення розуміння мовлення дає можливість використовувати уяву як основний засіб пізнання дійсності. Враховуючи це, дорослий повинен розвивати здатність дитини слухати й розуміти мовлення, підкріплюючи його наочністю, що стосується певної ситуації.

Розвиток мовлення обумовлено виконанням ширшого кола його функцій. Це насамперед налагодження взаємодії і взаємостосунків із близькими

дорослими і дітьми, пізнання навколишнього світу. Дитина засвоює основну форму мовленнєвого спілкування — діалогічну. Вона вчиться висловлюватися, ставити запитання й самостійно відповідати, звертатися до оточення з проханнями і пропозиціями.

Формувати мовленнєве висловлювання, тобто говорити фразами, дитина намагається вперше, тому дорослий має приділяти особливу увагу розвиткові її зв'язного мовлення. Тут завдання для дорослого полягають у створенні умов для цього:

- ✓ не можна говорити за дитину;
- ✓ не варто одразу «розуміти» прохання і бажання дитини;
- ✓ необхідно надати можливість дитині вільно висловлюватися, а дорослі при цьому повинні її вислухати.

Та насамперед дорослий має словесно супроводжувати свої дії у спільній діяльності з дитиною, коментувати процес та послідовність їх виконання, оскільки розвиток мовлення малюка відбувається шляхом наслідування мовлення дорослого. Так батьки чи вихователь дають зразок правильної побудови речення.

Основні перетворення в змісті та структурі мовлення дитини відбуваються саме в процесі її ініціативних висловлювань, тому недоцільно надто регламентувати її мовленнєву поведінку. Нехай дитина вільно висловлюється.

Сприймання як пізнавальний процес

Сприймання з акту реагування на предмет перетворюється в акт орієнтації в предметах і починає розвиватися як перцептивна діяльність, що, власне, становить якісне новоутворення психіки в період раннього віку. Перцептивними діями є:

- ✓ розпізнавання предмета за його ознаками;
- ✓ віднесення предмета до групи схожих.

Перцептивні дії формуються в контексті певної практичної діяльності під впливом завдань, які вона ставить. Поступово з практичних дій виділяється момент орієнтування в предметах. Спочатку зовнішні орієнтувальні дії мають яскраво виражений практичний розгорнутий характер. Співвідносячи певні предмети чи їхні частини, дитина прикладає, накладає один на одний. Поступово зорове сприймання починає випереджати безпосереднє виконання практичних дій завдяки набуттю аналогічного досвіду. І вже до трьох років дитина може роздивлятися, перелічувати знайомі їй зображені предмети, не торкаючись пальчиком, вислуховувати вказівку дорослого й лише після цього діяти, слухати казки, віршики, оповідання. Тепер вона здатна не тільки дивитися і слухати, а й бачити і чути.

Важливе значення для розвитку сприймання має його поєднання зі словом.

Спочатку воно відбувається за допомогою дорослого. Він має вживати еталонні назви кольорів, фігур, коментувати дії дитини. Але слово для дитини третього року життя не може замінити здобутих з безпосереднього практичного досвіду знань, проте воно впорядковує, узагальнює цей досвід.

Розвиток дитячого сприймання відбувається в ході сенсорного виховання дитини. Його мета полягає у:

- ✓ формуванні та розширенні уявлень дитини про зовнішні ознаки предметів;
- ✓ збагаченні чуттєвого досвіду дитини шляхом орієнтувально-обстежувальних дослідницьких дій.

Розширюючи уявлення дитини про колір, величину, форму, фактуру навколишніх предметів, дорослі ознайомлюють її також із загальноприйнятими зразками зовнішніх ознак предметів — сенсорними еталонами. Для дитини раннього віку найважливішим показником оволодіння сенсорними еталонами є розрізнення їх за наочно пред'явленою ознакою або за її назвою. Використання дитиною в активному мовленні еталонних назв кольорів, форм є бажаним, але не обов'язковим. Сприймання в пізнавальному розвитку дитини раннього віку зумовлює певну залежність від нього інших процесів, зокрема пам'яті й мислення.

В активному пізнанні розвивається пам'ять. Вона є продовженням процесу сприймання. Мовлення вносить значні зміни в процеси пам'яті, допомагає міцніше їх закріплювати й оперативніше відтворювати. Пам'ять дитини третього року життя розвивається в різних видах — образному, руховому, словесному, емоційному — і має мимовільний характер. На третьому році життя, на основі сприймання та практичних дій з предметами формуються уявлення пам'яті, активно включається в цей процес і мислення.

Для дитини раннього віку властиве наочно-дійове мислення, що здійснюється в наочній ситуації за допомогою практичних дій. Дитина розв'язує предметні задачі (порівняння двох предметів) практичним способом.

Важливим аспектом формування пізнавальної сфери на третьому році життя є розвиток знакової функції мислення. Її виникнення пов'язане з відокремленням дії від предмета та розвитком мовлення. Виникнення такої функції свідчить про перехід до нового, характерного для людини типу пізнання, опосередкованого знаковими системами. Її прояв можна побачити у використанні дитиною предметів-замінників у своїх іграх, як згадувалось вище. Вміння побачити в паличці ложку, олівець, викрутку, термометр або що є непересічним досягненням дитячого мислення та стає передумовою розвитку уяви і творчості. Основний шлях формування знакової функції мислення — навчати дитину замінювати предмети ігровими, добирати найбільш придатні

для цього іграшки, матеріали, роз'яснювати дитині зображувальний смисл малюнків, конструкцій, а для цього постійно порівнювати предмети з їхніми зображеннями.

Зародження знакової функції є одночасно і зародженням уяви дитини.

Уява в ранньому віці має відтворювальний характер. Це яскраво виявляється в ігровій діяльності, де дитина відтворює в ігровій, уявній ситуації функції реальних предметів, що вона безпосередньо сприймала в минулому, і переносить їхні властивості на предмети-замінники. Уява дитини третього року життя є виразно емоційною. Переживання з приводу уявленого є надзвичайно яскравими, і дуже часто дитина не може відрізнити уявне від реального.

Гордість за досягнення

У період раннього дитинства зароджується самосвідомість дитини. Після двох років дитина починає впізнавати себе у дзеркалі, на фотографіях. Впізнавання себе — це елементарна, первинна форма самосвідомості. Новий етап у розвитку починається тоді, коли дитина від називання себе в третій особі, по імені («Саша іде», «Катя дає пити») переходить до вживання займенника «Я» стосовно себе («Я їм», «Я граюся» тощо).

Найважливішим етапом у розвитку самосвідомості протягом раннього віку є третій рік життя, коли формується особистісне новоутворення — «гордість за досягнення». Це новоутворення яскраво виражається в прагненні фіксувати результати своєї діяльності, демонструвати свої успіхи дорослому. Без належного схвалення ці успіхи значною мірою втрачають свою цінність, а радісні переживання з цього приводу затьмарюються. Негативне чи байдуже ставлення дорослого спонукає дитину ще активніше добиватися його уваги й позитивної оцінки. У дитини виникає почуття самолюбства, що виявляється в підвищеній образливості й чутливості до невизнання їхніх досягнень дорослими, в емоційних вибухах з цього приводу.

Поява особистісного новоутворення пов'язана з тим, що на третьому році життя під впливом дорослого дитина дедалі частіше звертає увагу на результат своїх дій. Вона починає прагнути досягти результату. Звичайно, процес дії ще

дуже важливий для неї, а результат не є досконалим, проте в будь-якій діяльності дитина прагне здобути такий результат, як і дорослий. Відбувається переміщення акценту в предметній діяльності з процесу на результат, який стає регулятором дій дитини.

